

АННА ВИЛЕґАЛА

ВТРАЧЕНИЙ СВІТ: ЖИТТЯ ТА ЗАГИБЕЛЬ СІЛЬСЬКИХ ЄВРЕЇВ ГАЛИЧИНИ У СУЧАСНИХ СВІДЧЕННЯХ УКРАЇНСЬКИХ ОЧЕВИДЦІВ*

Вступ

Гейна мешкав у селі Ушня Золочівського району Львівської області. Був рудим, займався торгівлею, мав матір Моршіку, доньку Тоню, сина Мошка (який учився на рабина) та ще кількох дітей, тобто родина була велика. Тоня народилася у 1927 р. Її найкращою подругою була Ганна Рептак, українка-однолітка з рідного села. Дівчатка разом ходили до школи, разом пасли корів, і Тоня посміювалася з полонізмів, які вплітала до розмови Ганя, котра походила з польсько-української родини. Після приходу німців родина Тоні ховалася у кривіці у лісі неподалік села, до батьків Ганни вони приходили по їжу. Через рік хтось на них доніс, німці їх знайшли і розстріляли, перед цим провівши їх крізь село. Ганна Рептак згадує: «То я так плакала за тою Тонею, но сказали же найшли їх»¹.

В етнічно змішаній польсько-українській Ушні жили до 1939 р. близько десяти єврейських родин. Ганна Рептак не пам'ятає, чи хтось

* Ця стаття написана в рамках проекту, фінансованого польською Національною програмою розвитку гуманітарних наук (Narodowy Program Rozwoju Humanistyki). Назва проекту «Суспільна антропологія пустоти: Польща й Україна після Другої світової війни» («Społeczna antropologia pustki – Polska i Ukraina po II wojnie światowej»), номер 0101/NPRH3/H12/82/2014, науковий керівник д-р Анна Вилегала.

¹ Інтерв'ю з Ганною Рептак, нар. 1927 в Ушні; провела Марта Гавришко у 2017 р. у Золочеві. Всі інтерв'ю зберігаються у авторки, незабаром їх передадуть до архіву Центру міської історії Центрально-Східної Європи у Львові.

урятувався. Проте Ноях Ауербах, який походив із Ушні, 1996 р. свідчив для Фонду історичних відеодокументів «Ті, хто пережив Шоа»², що вижили щонайменше він і його сестра (він – на засланні в СРСР, сестра – не знаємо, як саме)³. З цього погляду Ушня є винятковим селом, бо є свідчення місцевого жителя. Із більшості сіл немає єврейських свідчень.

До 1939 р. євреї жили майже у кожному галицькому селі. Завичай єврейська громада налічувала кільканадцять родин, проте подеколи було й кількадесят. За переписом населення 1931 р., у Львівському воєводстві 24,7 % усіх євреїв жили на сільській території, у слабоурбанізованих Тернопільському і Станіславському воєводствах цей відсоток становив 29,8 і 26,9 % відповідно⁴. Аналізуючи статистику під іншим кутом зору, можна стверджувати, що, наприклад, 3,6 % усіх жителів сіл у Львівському воєводстві склали євреї. Беручи до уваги загальну кількість єврейської меншини у трьох східних воєводствах Другої Речі Посполитої, під «сільськими євреями Галичини» ми маємо на увазі близько 150 тис. осіб⁵. Сільські євреї майже зникли: якщо загалом у Галичині Голокост пережили тільки кілька відсотків довоєнних євреїв (у Станіславській області загинуло 94,2 % довоєнного єврейського населення, у Тернопільській – 97 %)⁶,

² Survivors of the Shoah Visual History Foundation, нині – Інститут візуальної історії університету Південної Каліфорнії, USC Shoah Foundation Visual History Archive.

³ Visual History Archive, інтерв'ю з Нояхом Ауербахом (Noyach Auerbach), no. 11568.

⁴ *Wierzbiniac W. Żydzi w województwie lwowskim w okresie międzywojennym. Zagadnienia demograficzne i społeczne.* – Rzeszów: Wydawnictwo Uniwersytetu Rzeszowskiego, 2003. – S. 54. Схожу статистику див.: *Trojański P. Liczba, rozmieszczenie oraz struktura wewnętrzna ludności wyznania mojżeszowego w województwie lwowskim w okresie międzywojennym // Lwów. Miasto-społeczeństwo-kultura / Red. Henryk Żyliński i Kazimierz Karolczak.* – Т. II. – Kraków: Wydawnictwo Naukowe WSP, 1998. – S. 243–260.

⁵ Цю статистику дещо підважує факт існування так званих містечок – несільськогосподарських поселень, які не мали міських прав й у статистиці були враховані як сільські території: у Львівському воєводстві було 48 таких поселень, євреї в них становили у середньому 34,8 %, тобто так само, як у містах. У межах усього Львівського воєводства у таких поселеннях проживало 7,6 % усіх євреїв. Див.: *Wierzbiniac W. Żydzi w województwie lwowskim...* – S. 78.

⁶ *Kruglov A. Jewish Losses in Ukraine, 1941–1944 // The Shoah in Ukraine. History, Testimony, Memorialization / Eds. Ray Brandon and Wendy Lower.* – Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 2008. – P. 284.

то на селі цей відсоток був ще нижчим, адже у більшості громад ніхто не вижив. Оскільки не було вцілілих, то після війни не надрукували свідчення або книги пам'яті, не створили об'єднання колишніх мешканців (земляцтва), не було кому пам'ятати про зниклі громади⁷. Після них не залишилося матеріальних слідів: у селах із більшими громадами єврейські молитовні будинки були, на відміну від міських синагог, дерев'яними. Вони не дуже відрізнялися від решти забудов, і після війни їх зазвичай розбирали. Сільські євреї не володіли жодними будинками публічного призначення, хіба що міквами, які розділили долю молитовних будинків. Кладовища також майже не збереглися. Єврейські будинки заселили місцевим населенням, українцями, яких у 1944–1946 рр. перемістили з Польщі, або розібрали (хоча сусіди почали захоплювати єврейське майно набагато раніше, вже на початку німецької окупації, про що докладніше далі). У сучасному просторі галицьких сіл ніщо не нагадує сьогодні про колишніх єврейських мешканців. У містах регіону щораз частіше з'являються таблички та пам'ятники, які вшановують місцевих євреїв, натомість у селах жодних сучасних пам'ятників немає.

Отже, ми маємо справу зі світом, який назавжди припинив існувати, про нього не пам'ятають, а до того ж, ніхто цей процес цілісно не досліджує. Існує література, що чіпає тему життя сільських євреїв Галичини у раніший період часу (переважно до 1918 р.)⁸; питання Голокосту сільських євреїв згадано в окремих розділах у працях про Голокост у Галичині⁹; однак більшість праць про різні аспекти Голо-

⁷ Траплялися випадки, коли вцілілий із села звертався до земляцтва найближчого населеного пункту й брав участь у створенні його книги пам'яті. Наприклад, у «Сефер Підгайці» містяться спогади мешканця села Золотники, що у теперішній Тернопільській області.

⁸ Проте вона переважно не про сільських євреїв. Заможним власникам єврейської Галичини присвячено вступ Еви Козьмінської-Фреяк до: *Kofler O. Dwogę żydowskie: wspomnienia z Galicji Wschodniej od początku XIX wieku do wybuchu I wojny światowej.* – Warszawa: ŻIH, 1999. Інформацію про українсько-єврейські взаємини у селі у цей період можна знайти в: *Himka J.-P. Galician Villagers and the Ukrainian National Movement in the Nineteenth Century.* – Houndmills, Basingstoke, Hampshire and London: Macmillan Press, 1988; у міжвоєнний період: *Гон М.* З кривдою на самоті. Українсько-єврейські взаємини на західноукраїнських землях у складі Польщі (1935–1939). – Рівне: Волинські обереги, 2005.

⁹ Наприклад, у книжці Кая Струве про погроми у 1941 р. наведено докладну інформацію про село Доброполе й кілька інших, в яких мали місце антиєврейські інциденти. Див.: *Struve Kai. Deutsche Herrschaft, ukrainischer Nationalismus, antijüdische Gewalt. Der Sommer 1941 in der Westukraine.* – Oldenbourg: De Gruyter, 2015.

косту в Галичині стосуються штетлів¹⁰. Винятком у цій ситуації є книжка Патріка Дебуа¹¹, в якій йдеться саме про Голокост у селах і малих містечках; проте вона не є академічною публікацією, а проект *Yahad-In Unum*, хоч і дуже цінний і його дані використовуються дослідниками, досі не дочекався комплексного аналізу у вигляді наукової монографії. Єдине відоме мені наукове дослідження, повністю присвячене Голокосту євреїв на селі у Генерал-губернаторстві, – це «Такий чудесний сонячний день...» Барбари Енгелькінг¹², однак ця книжка (як і виданий у той же час колективний том під редакцією цієї авторки) присвячена польській частині Генерал-губернаторства. Авторка залишає поза увагою дистрикт Галичина і свідомо оминає усі теми, які стосуються українсько-єврейських взаємин¹³.

Брак досліджень історії сільських галицьких євреїв під час війни можна частково пояснити невеликою кількістю джерел. Основним джерельним матеріалом для досліджень Голокосту є німецька документація і свідчення тих, хто вижив, однак серед останніх свідчень сільських євреїв майже немає. Метою цієї статті є ознайомлення із доволі рідкісним джерелом дослідження Голокосту – свідченнями очевидців-неєвреїв. У рамках дослідницького проекту за назвою «Суспільна антропология пустоти: Польша й Україна після Другої світової війни» ми записали у 2017–2018 рр. 65 біографічних інтерв'ю у малих містечках і селах у Львівській, Івано-Франківській і Тернопільській областях. Тридцять п'ять наших співрозмовників мешкали під час війни у селі (загалом у свідченнях згадано про понад 30 сіл). Польові дослідження, тобто поїздки дослідників до конкретних сіл, в яких проводили інтерв'ю з усіма найстаршими мешканцями, ми провели у трьох населених пунктах: Стратині біля Рогатина, Вишнівчику поблизу Підгайців та Осівцях біля Бучача.

¹⁰ *Redlich Sh.* Together and Apart in Brzezany: Poles, Jews, and Ukrainians, 1919–1945. – Bloomington: Indiana University Press, 2002; *Bartov O.* Anatomy of a Genocide: The Life and Death of a Town Called Buczacz. – Simon & Schuster, 2018; *Кучла Ю.* Вживання за екстремальних умов: Голокост в Бориславі (1941–1944) // *Голокост і сучасність*. – 2012. – № 1 (11). – С. 9–33.

¹¹ *Desbois P.* The Holocaust by Bullets: A Priest's Journey to Uncover the Truth Behind the Murder of 1.5 Million Jews. – Palgrave Macmillian, 2008.

¹² *Engelking B.* Jest taki piękny słoneczny dzień... Losy Żydów szukających ratunku na wsi polskiej 1942–1945. – Warszawa: Stowarzyszenie Centrum Badań nad Zagładą, 2011.

¹³ *Ibid.* – S. 15.

Як уже зазначено, інтерв'ю мали біографічний характер, тобто стосувалися всього життя співрозмовника, однак частина, в якій дослідник ставив запитання, концентрувалася навколо війни. Найстарша особа народилася у 1921 р., наймолодші – під кінець 1930-х рр. Інтерв'ю тривали від близько 40 хвилин до 6 годин, їх записували українські дослідники або змішані польсько-українські групи. Всі інтерв'ю записано українською мовою (кілька наших співрозмовників походило зі змішаних польсько-українських родин, але усі декларували свою українську етнічність). Серед опитаних було більше жінок. Майже всі оповідачі, за винятком кількох чоловіків, що були мобілізовані на фронт у 1941 або 1944 р., упродовж війни перебували у рідному селі.

Єврейська громада до війни

Для нас було несподіванкою, що про єврейських сусідів багато свідків згадували на початку інтерв'ю, ще до того, як дослідник поставив відповідне запитання. Звісно, були й такі відповіді: «не знаю, не пам'ятаю, була/був занадто малим, не цікавилася/вся». Ніхто не відмовився розмовляти про євреїв або Голокост. Також нас здивував той факт, що співрозмовники наводили багато деталей.

Що ж, власне, ми можемо дізнатися з цих інтерв'ю про долі сільських євреїв? Які переваги й недоліки цього джерела? Розповіді про євреїв можна поділити на три групи: перша (зазвичай у формі вільної оповіді) охоплює час до 1939 р.; друга – про Голокост; третя (відповіді на запитання дослідника) – про долю єврейського майна після війни та поодинокі випадки повернення вцілілих.

У розповідях про довоєнний період є багато загальних тем («євреї торгували», «євреї були багатими»), таких, що небагато додають до відомих відомостей про єврейське традиційне життя (поверхові описи єврейської обрядовості, релігійних свят, вбрання тощо), «побутових історій» (згадки про купування у євреїв продуктів, про розпалювання печі у шабат, куштування маці тощо). Проте кілька моментів заслуговують на увагу. Передусім те, що в деяких інтерв'ю докладно описано єврейську громаду конкретного села, а ці дані неможливо знайти в інших доступних нам джерелах. Щоб через стільки років розповісти таку інформацію, потрібно мати неабиякі здібності, зокрема, спостережливість і чудову пам'ять. Ми записали лише кілька

інтерв'ю такого плану. Наведу докладні відомості про них, щоб показати вагу цього джерела.

Отже, свідчення Йосифи Федорович, народженої у 1927 р. у селі Вишнівчику, близько 17 км від Підгайців¹⁴. До війни Вишнівчик був великим селом, у центральній частині (до сьогодні мешканці називають її «містечком») розташовувалися католицький костел, плебанія, єврейський молитовний будинок, торговельна площа, будинки більшості євреїв, які займалися торгівлею, а також польський магазин і український кооператив (церква стояла неподалік). У 1939 р. у селі жили 2260 осіб, серед яких українці та поляки становили дві найбільші більш-менш однакові групи, а євреїв було близько 100 осіб¹⁵.
Із розмови з Йосифою Федорович:

Інтерв'юер: Ви казали, що Зельман пекла хліб, і Ви купували в неї хліб. А інші євреї? Ще якісь євреї були?

Респондент: Ще був, була така маленька хатина накрита, вікно низьке, то казали Срулько і Хана. Я не знаю, чи то сестра, чи то мама була стара його. А зараз то Хамлейзер, то якимось інакше, видно, називав, і він був кравець. Такий кравець, що в нього хлопці всі вчилися наші. Вчилися шити в нього. І мав матерії повно, то мав склеп і мав повно матерії. [...] Тепер Лешишек, як йти до Зарваниці. Берко (сміється), то само продавав телятину, ми купували, аякже. А що мали їсти? А нижче ще, попри сам низ, то був, як казали, Крикливий Йосько (сміється). Крикливий Йосько мав жінку таку грубу, називалась Міська, а сина мав Ельо називався, а дівчина Гільда.

І.: І вони що робили? Чим вони трудилися, цей Йосько і його жінка? Вони мали магазин?

Р.: Магазина мали, продавали, таке во. Євреї ніде не робили, вони в поле не робили, не йшли в поле. І їх ніхто не заставляв. А одна хата, друга, третя, то був Срулько, то був господар: мав коні і мав поле, і сів, орав, пахав¹⁶.

¹⁴ Інтерв'ю з Йосифою Федорович, нар. 1927 у Вишнівчику; провела у 2018 р. у Вишнівчику Анна Вилегала.

¹⁵ Kubijowyc V. Ethnic groups of the South-Western Ukraine (Halycyna – Galicia) 1.1.1939. National statistics of Halycyna-Galicia. – Wiesbaden: Otto Harrasowitz, 1983. – P. 62.

¹⁶ У своїй книжці про сільські громади Галичини у період 1918–1939 рр. Ольга Лінкевич згадує, що в селі було протиставлення між селянином, який працював на землі, і євреєм, який не працював на землі, тобто, за тогочасними уявленням,

І.: І ще яких Ви пам'ятаєте?

Р.: А там по Голодівці¹⁷, як їде до Золотник, то хата ще та є, бо поселилися наші, то мав сина Хаїн, а його фамілія була (пауза), чекай, я собі нагадаю, я знала, то тоже мав поле. То два брати були рідні (пауза). Хаїн то син, а він – (пауза) Шима.

І.: То він був господар? Він мав поле, він робив?

Р.: Господар був, він мав поле, мав коні. Він і той Срулько, то два рідних братья.

І.: А, то це були брати?

Р.: Так.

І.: А корчма була?

Р.: Корчма? Казали, була, і навіть, казали Гітля якийсь продавав. А яка корчма... Хто хтів, то пішов собі випив, чи, може, і вночі пили? Бо так було, що пияк має поле, пишеться і п'є, грошей не мав платити. Напив, напив, тоді що? Продавали поле і заберуть. Так було. [...] А той Хаблизьок, що я казала, що був кравець і матерій багато мав. Мав дві доньки: одна називалась Ціпа, а друга Єнта. Єдна мала дівчинку, така може де їй сім років було, чи що, така дівчинка, щось їй з очима було, так світила червоним. Так дивилась червоно очима, то я пам'ятаю.

І.: Вони всі пропали?

Р.: Ціпа і Єнта. А чоловік Єнти Зельман, а тої Зейлик, Зейлик називався.

Далі в інтерв'ю співрозмовниця поверталася до теми, пригадуючи імена, заняття, членів родини, розташування єврейських будинків на карті сучасного Вишнівчика.

Схожий характер має інтерв'ю з Катериною Меліш, мешканкою Стратина, народженою у 1923 р. У Стратині також до війни жила велика єврейська громада: на 2280 мешканців було 170 євреїв (поляків лише 90), у центрі села (яке називали «Стратин-місто») вони становили більшість¹⁸. Зі свідчення Катерини Меліш¹⁹:

не працював взагалі. Див.: *Linkiewicz O. Lokalność i nacjonalizm. Społeczności wiejskie w Galicji Wschodniej w dwudziestoleciu międzywojennym. – Kraków: Universitas, 2018. – S. 96.*

¹⁷ Периферійна частина села.

¹⁸ *Kubijovus V. Ethnic groups of the South-Western Ukraine... – P. 68.*

¹⁹ Інтерв'ю з Катериною Меліш, нар. 1923 р. у Стратині; провела у 2017 р. у Стратині Марта Гавришко.

Р.: А от є дорога та згори, а там такою стежкою, то тепер вулиця така. Там була перша така Сура, вона була така повна, вона мала три дівчинки. [...] А тоді (показує в певному напрямку вулиці) друга була Шангель. Там було дві доньки. Там жид старий, було троє молодих: дві доньки і та... Туди був Йойла, туди була Хайтиха. Шула мав пекарню, Червоний Вабрунку, то він мав лазню.

І.: Лазню, значить, теж тримав жид? А як його звали?

Р.: Червоний Вабрунку до нього казали (сміється).

І.: А-а-а, то так по-вуличному до нього казали? Червоний Вабрунку?

Р.: Так, так називали його, а жінка «жабка», бо назвали її так. Знаєте, як то ми дітиська, літали тут навколо. (сміється) [...]

І.: А пекарня, Ви кажете, то хто тримав пекарню?

Р.: Шулим тримав. Пекли хліб. А так хочеш того хліба з пекарні, бо він був смачніший, бо то куплений (сміється). [...] А туди була... вона виїхала та жидівка, мала файну хату. Туди був, такий майстер, що лагодив начиння, баняки.

І.: Ага, то значить він лагодив начиння? Також жид?

Р.: Жид, так. Туди була Їта, її чоловік на війні загинув, вона мала дві дівчини: Пепа і Гіта. Туди, там була дорога, колись там була жидівська школа, колись давніше, я не пам'ятаю, але мені розказували, там був різник, то було по тій стороні від нас.

І.: То теж у Стратині? А різник що різав?

Р.: Ну, от в четвер ввечері він їде на села, а жиду курки не можна самому зарізати, це Вам не те, що зараз.

І.: А, то Ви маєте на увазі кошерне м'ясо.

Р.: Так. Туди була Фрейда, стара жидівка. Були Бальчик і старий Фейдук, а з того боку була Геллер, дуже файна дівчина зі мною до школи ходила, донька Гени, він ще мав сина, ну їх четверо разом було. Туди був Перлі, він так все сидів, як ми грались, старий такий жид. [...] А туди був Шайха, тоді був Опільник, а тоді знову Вабрунку і Шийко. Вабрунку гендлював кіньми, а Шийко був кравець. А тоді була вуличка така і ще жид, а я забулась, ще був такий залізний дім, що то як ярмарок – заганяли туди вози, то було так, як місто. [...] то ще багато. Туди Диндич, туди Дудик, туди Гешко, Фройлін Манас. [...] А тут ще був Йосько.

І.: А Йосько що робив?

Р.: Гендлював кіньми. Тоді була Парнас, вони тримали горілку, пиво.

І.: Таку крамничку вони мали – горілка й пиво?

Р.: То був дім одного селянина, нашого селянина, то великий був дім, учителька там, пошта, квартира.

І.: І вони там продавали то?

Р.: Так. Тоді був, я не можу собі нагадати... Знаю, що там багато дітей було. [...] Тоді був Бабій, тоді Зусірісі (так як ми її називали), такий був Дулець-тисячу чубів, а ми ходили до дівчинки Софійки, візьмем з бараболі шкварок і йдем до нього мастити салом, а він кричить (сміється). А тут ось ще є будинок жидівський. [...]

І.: Біля сільської ради жидівський будинок?

Р.: Так, то був Зейлик багатий, він мав магазин, мануфактура всіляка, такі турецькі кустюми.

І.: Той будинок біля сільради, то його приватний чи то крамниця? Він там жив чи гендлював?

Р.: Він там жив і продавав.

І.: А що сталося з тим Зейликом?

Р.: Забрали, забили. [...] Тоді був Гісько, туди знов Кітлер був, тоді Швонтик.

Інтерв'ю з цими двома співрозмовницями відрізнялися від решти, адже містили розлогі й докладні відомості про життя євреїв. Однак деякі дані наводили й інші респонденти, у селах яких жило не кількадесят, а лише кілька єврейських родин (тож було досить легко пригадати їхні імена, заняття чи місцезнаходження будинків). Катерина Мельник (нар. 1921 р. у Добриневі біля Рогатина) на запитання, скільки було євреїв у селі, відповіла: «Берко один, Гені два, Лайка жидівка, що втопили її [...]. Вона мала дві дочки. Одна віддалася. [...] Там по сусідству, де то з того боку третя хата, то там вони жили»²⁰. Юстина Дерещька (нар. 1926 р. в Осівцях біля Бучача, де перед війною було 40 євреїв на 2190 мешканців села²¹) розпочала з жарту про Лейба, якого її шурин нагодував салом, але потім плавно перейшла до розповіді про те, що робили Лейба та інші євреї:

«Лейба пір'я так скуповував. А то я знаю, купує то пір'є. А там був на тім кінці... то мав магазин в своїй хаті. Там продавав булоч-

²⁰ Інтерв'ю з Катериною Мельник, нар. 1921 р. у Добриневі; провела у 2017 р. у Стратині Марта Гавришко.

²¹ *Kubijovyc V. Ethnic groups of the South-Western Ukraine... – P. 14.*

ки, там все мав таке, знаєте. Ну, мав тако, а ми йшли купували. [...] Тутки був єден такий Немцьо, такий був ше єден там, де такий во Срулко побудований, там жид сидів, що яйця все скуповував. [...] І там в нас єден там Майорцьо був там ще єден був»²².

Теодора Канак з Осівців (нар. 1927) також починає з жарту (про єврея – торговця яйцями, який зимою впав до ополонки), однак надає важливу інформацію: «Михіль, він звався Михіль. Михіль, по-жидівськи називався»²³.

Такі розповіді, звісно, не замінять свідчень тих, хто вижив, і книг пам'яті: українці переважно не пам'ятають прізвищ євреїв-сусідів²⁴, ми нічого не знаємо про їхній родовід, релігійне життя, політичні погляди. Ми отримуємо неповний образ, адже бракує інформації про професію, чоловіка або дружину, всіх дітей. Однак, якщо ми маємо доволі велику кількість свідчень, вони можуть одне одного доповнювати (наприклад, Ольга Цимбала з Вишнівчика, нар. 1930 р., уточнює розповідь Йосифи Федорович про корчму: «Дітля була жидівка. (Дітля. І що вона робила?) Ну всьо продавала такево. І навіть горівка була»²⁵) й давати нам певне уявлення про конкретну єврейську громаду. Правильно поставивши запитання, ми можемо, наприклад, частково відтворити соціальну, майнову та професійну структури єврейської громади, бо крім дрібних торговців респонденти згадують про євреїв, які обробляли власну землю (дрібні фермери), євреїв-корчмарів і навіть про таку незвичну категорію, як заможні євреї, котрі володіли землею, машинами й наймали працівників. У Вишнівчику жив багатий єврей Кофлер, якого пам'ятають ледь не всі співрозмовники (Іван Якименко, нар. 1927 р.: «Писавсі Кофлер. Він мав поле своє. Коні. В него робили. (В жида робили? Він був багатий?) Багатий був. В жида робили. (А що він тримав?) Коні, ху-

²² Інтерв'ю з Юстиною Дерещкою, нар. 1926 р. в Осівцях; провела у 2018 р. в Осівцях Вікторія Куделя-Свійонтек.

²³ Інтерв'ю з Теодорою Канак, нар. 1927 р. в Осівцях; провела у 2018 р. в Осівцях Марта Гавришко.

²⁴ Цей факт свідчить про різницю у рівні інтеграції представників цієї спільноти і, наприклад, польської громади: українці здебільшого пам'ятають імена та прізвища своїх сусідів-поляків.

²⁵ Інтерв'ю з Ольгою Цимбалою, нар. 1930 р. у Вишнівчику; провела у 2018 р. у Вишнівчику Марта Гавришко.

добу, свині. Він то-то тримав»²⁶). Прізвище багатого єврея з Осівців залишилося невідомим, але нам вдалося поговорити з жінкою, чий батько у нього працював:

Р.: Були такі, що мали худобу, коні, машина молотила зерно. От тутка на городі, була машина.

І.: Така молотарка? Механічна?

Р.: Два коня чи єдного коня запрягали, і так кругом ходили, воно молотило. [...] Мій тато робив в жидів.

І.: Так, а що робив у жидів?

Р.: (Усміхається.) Худобу мали, коні мали, та й треба погодувати, напояти, подояти, телята приймати – всьо таке от робили»²⁷.

Сучасні інтерв'ю також показують, що сільські євреї, з огляду на розпорошеність серед християнської, переважно української більшості, були набагато більше в це середовище інтегровані, ніж галицькі євреї, які жили у містах і містечках. Співрозмовники підкреслюють, що попри те, що між собою євреї говорили на їдиш, з християнами вони вільно спілкувалися українською. Йосифа Федорович: «Ви що, думаєте, наші євреї не вмiли говорити по-українськи? (Вмiли?) Вмiли всьо, аякже»²⁸. Ганна Рептак згадує, що її єврейська ровесниця, Тоня, допомагала їй готуватися до занять з української мови, і зрештою Ганя отримала з цього предмета «дуже добре». Коли Ганна приходила в гості до подруги, родина Тоні переходила на українську²⁹.

Свідчення сусідів також дають змогу відтворити тодішній план села. Попри неточності й суперечності у свідченнях, зіставлення кількох інтерв'ю допомагає доволі точно уявити, де саме були розташовані єврейські будинки, молитовний будинок, хедер (єврейська релігійна школа), міква та кладовище. Це є дуже цінним нині, адже від тодішнього простору не лишилося жодного сліду. На місці єврейського молитовного будинку у Вишнівчику нині росте сад Греко-католицької плебанії. На дуже великому кладовищі, де поховано євреїв з навколишніх сіл, – поля зернових культур.

²⁶ Інтерв'ю з Іваном Якименком, нар. 1927 р. у Вишнівчику; провела у 2018 р. у Вишнівчику Марта Гавришко.

²⁷ Інтерв'ю з Теодорою Канак.

²⁸ Інтерв'ю з Йосифою Федорович.

²⁹ Інтерв'ю з Ганною Рептак.

Голокост і акція «Райнгард»

Що додають інтерв'ю із сучасними жителями галицьких сіл до нашого знання про Голокост тамтешніх євреїв? Передусім, уважне прочитання розповідей із кільканадцяти населених пунктів дають змогу ретроспективно відтворити повторювану схему проведення Голокосту на селі. Про період 1941–1942 рр., тобто до початку акції «Райнгард»³⁰ свідки самі не згадують, а відповіді на запитання дуже скупі: вони відразу переходять до моменту, коли німці виганяють євреїв із села та вбивають їх, і з контексту можна зробити висновок, що йдеться зазвичай про літо 1942 р. Спочатку євреїв витягали з їхніх домівок і збирали у центрі села: у Вишнівчику «на містечку», в Осівцях – «на Оболоні», тобто на лузі перед колишнім фільварком Чинських, у Стратині – «перед сільрадою». Вивішували оголошення, що євреям не дозволено самовільно йти з місця збору, забороняли також надавати євреям прихисток («Їм сказали, що якщо вони будуть ходити по хагах, то їх розстрілюватимуть, їх і того, до кого вони прийдуть»³¹). У Стратині у перший день на ніч євреїв відпустили додому, наказавши з'явитися наступного дня³².

Зібраних у центрі села євреїв принижували: жінок роздягали до гола, чоловікам обрізали бороди, усім наказували співати й танцювати. Катерина Мельник розповідає про події у Добриневі:

Р.: Як німці були, вони німцям танцювали, німці їх заставляли, жидів і ту Лайку, і тих дочок і всіх, які були. Ви то запишіть, бо я була там. Я навіть бачила, як вони танцювали, у Добриневі в центрі, там, де є тепер кооператив, от там вони танцювали. На місці, я б не збрехала.

І.: А що, в той день їх всіх зібрали?

Р.: Всім тоді проголосили, щоб усі зібрались – від найменшого до найбільшого, до котроїсь години. Вони всі ходили в колі і танцювали. А це мали співати, хто по-жидівськи, трохи по-українськи.

³⁰ Про акцію «Райнгард» у дистрикті Галичина див.: *Krugłow A.* Deportacje ludności żydowskiej z dystryktu Galicja do obozu zagłady w Bełżcu w 1942 // *Biuletyn ŻIH.* – 1989. – Nr 3. – S. 101–119; *Berenstein T.* Eksterminacja ludności żydowskiej w dystrykcie Galicja // *Biuletyn ŻIH.* – 1967. – Nr 61. – S. 3–58.

³¹ Інтерв'ю з Катериною Меліш.

³² Інтерв'ю з Катериною Мельник.

Катерина Меліш, яка живе всього за кілька кілометрів від Стратина, описує майже таку саму ситуацію:

*Вручну тягнули з хати, жінки позакривалися, мужчин всіх пови-
тягали з хати, зробили два шари, дві шеренги, і вони мали співати
всі і йти махати руками догори. За тим Гичком був Фройль, в нього
була борода, то половину бороди йому зголили, а половину лишили.*

Потім євреїв гнали за село до найближчого більшого скупчення єврейського населення: зі Стратина – до Рогатина, з Осівців – до Бучача, з Вишнівчика – до Підгайців. Іван Якименко з Вишнівчика згадує:

*Р.: А ті жиди, то ті, шо всі, позбірала до купи і гнали селом.
Гоном гнали на Підгайці. Вісімнадцять кілометрів від нас. В Підгай-
ці. То гнали тудя на Підгайці. [...]*

І.: А Ви бачили, як їх вели?

Р.: Та я бачив, як по селі йшли. Ну але дальше я не йшов тудя.

І.: А як вони йшли? Хто був у тій колоні?

Р.: Жиди були. Хто був? Жиди були.

І.: То були тільки чоловіки? Тільки жінки?

*Р.: Жінки, чоловіки, діти. Всьо то-то. Мають діти – геть з ді-
тьми. З дітьми забирали.*

І.: А шо їм давали взяти в руки? Шо вони несли?

*Р.: Шо хтів, то ніс. Маєш продукт або... Вони не знали де, та
й гонять. Той взяв продукта, той то, той то, та й таке.*

І.: А як вони йшли, люди виходили дивитися?

*Р.: Аякже. Та чуєте, вони гоном гнали і співали. «На вас дуби, на
нас листя», «Ви ше будете жити, а ми вже будем хоронити». І так
було»³³.*

Мотив пророчих слів, які промовляли євреї, ідучи на смерть, у різних варіантах повторюється у багатьох українських свідченнях. Юлія Миськів із Вишнівчика чула те саме, що й Іван Якименко, і також зрозуміла це попередження для українців і поляків: «Тай ми так дивимосся... Не тільки діти, а й старі. А вони кажуть: “Так, так. Смійтеся. На нас листя, а на вас будуть падати дуби”»³⁴. В Осівцях

³³ Інтерв'ю з Іваном Якименком.

³⁴ Інтерв'ю з Юлією Миськів, нар. 1925 р. у Вишнівчику; провела у 2018 р. у Вишнівчику Анна Вилеґала.

співрозмовники цитували інші слова: «Червона ружа, білий цвіт – вже си не повернем на цей світ»³⁵. Теодора Канак, описуючи євреїв, котрих німці змушували співати, звертає увагу на їхнє приниження:

Як їх гнали, як вже їх гнали і сказали до него: «Співай!». А такий будак дуже був великий. І каже до жида такого молодого, сильного. «Йди, візьми той будак». І він взяв, а той будяк вже зацвів. Такий цвіт мав дуже колючий, от тут на газоні був. І він висмикнув той будак. «Будеш ніс в руках той будак». Вже як їх зігнали з села і кажуть: «Ану, вставайте!», – бо вони сиділи, жидівки так все з маленькими дітьми, з великими дітьми, так все плачуть. Ну, а я побігла там і дивлюся. Багато дітей так бігли дивитися. Каже: «Зачинайте співати. Ану, починайте співати». А вони вже починають співати: «Червона ружа, білий цвіт. Вже ся не повернем на цей світ» (цитуючи уривок пісні, плаче)³⁶.

Із трьох сіл, в яких ми провели польові дослідження, лише у Вишнівчику євреїв знищували також і на місці, стратинських і осовецьких євреїв відвели до Рогатина та Бучача відповідно й там їх розстріляли та поховали у масових могилах разом з євреями з інших навколишніх населених пунктів. У Вишнівчику частину євреїв змусили йти до Підгайців, а іншу частину відвели до лісу за колишній польський фільварок і там розстріляли.

Р.: Та й тоді там в лісі викопали таку яму. Поскладали, постріляли, покидали їх в яму, де котре впав.

І.: Тобто тут у вас стріляли?

Р.: Так.

І.: А в якому лісі?

Р.: А во в нашому. Там є і ліс от.

І.: Ага. Там, де фільварок був раніше?

Р.: А, то коло фільварку во йдете тою во дорогою, то ви зараз можете вийти, попри сам ліс будете йти»³⁷.

Респонденти зазвичай знали про те, що сталося з їхніми єврейськими сусідами після вигнання їх із села, вони описували сцени ма-

³⁵ Інтерв'ю з Юстиною Дерезькою.

³⁶ Інтерв'ю з Теодорою Канак.

³⁷ Інтерв'ю з Юлією Миськів; також див. інтерв'ю з Йосифою Федорович.

сових розстрілів (те саме ми почули у Підгайцях і Рогатині, де також проводили польові дослідження). Коли їх питали про те, звідки вони знають про ці події (ніхто на власні очі не бачив страт у віддалених населених пунктах), свідки посилалися на розповіді родичів, сусідів, повоєнні історії, почуті під час перебування у місті. Тож Голокост після війни не був табуованою темою, люди про нього говорили, передавали один одному відомості.

Крім реконструкції перебігу акції «Райнгард» на селі, сучасні вміло проведені інтерв'ю дають можливість проаналізувати питання поведінки і співучасті місцевого населення у Голокості, зокрема, української допоміжної поліції³⁸, питання допомоги, зради й привласнення (активного або пасивного) єврейського майна³⁹. Лише одна наша співрозмовниця зазначила, що серед тих, хто виганяли євреїв із домівок, вели до центру села та супроводжували під наглядом до віддалених місць, де на них чекали вже викопані масові могили, були також члени української допоміжної поліції. Йосифа Федорович із Вишнівчика:

Р.: Євреїв били, то вже німці били.

І.: Так, але одразу?

Р.: Ні, прийшов розказ, тоді вже били. Прийшлося вибити, бо вони дурно хліб їдять, так німець сказав. А німець не бив, я не виділа німців. То наші такі посіпаки.

І.: Хлопці з села?

Р.: А як, місцеві, такі, як той Капуза⁴⁰, що втікав.

І.: Хто євреїв бив?

Р.: Хм, ну, а я виділа, хто? Місцеві⁴¹.

Інші співрозмовники були стриманішими, не згадували конкретних осіб («вони гнали/зробили/наказали»).

³⁸ На цю тему див.: *Rossiliński-Liebe G.* Українська поліція, націоналізм і загибелі Жидів у Галиції Вschodniej і на Wołyniu // *Zagłada Żydów. Studia i materiały.* – 2017. – Nr 13. – S. 57–79; *Finder G.N., Prusin A. V.* Collaboration in Eastern Galicia: The Ukrainian Police and the Holocaust // *East European Jewish Affairs.* – 2004. – Vol. 34, No. 2. – P. 95–118.

³⁹ *Wylegala A.* About “Jewish Things”: Jewish Property in Eastern Galicia During World War II // *Yad Vashem Studies.* – 2016. – No. 44 (2). – P. 106–107.

⁴⁰ Місцевий українець, співвинний у смерті єврейського керівника спиртовогоріланого заводу у 1939–1941 рр.

⁴¹ Інтерв'ю з Йосифою Федорович.

І.: А Ви мені скажіть, хто тих жидівок зганяв туди? То поліцаї?

Р.: Ніхто. То так проголосили.

І.: А хто заставляв їх танцювати?

Р.: Німці.

І.: А якою мовою вони говорили? Бо були ще ті поліцаї, які їх охороняли, розумієте?

Р.: По-українськи, так, як я нині, так, як я з вами говорю. То, що вони були у формі, але їм наказали їх зігнати і вони мусили те все охороняти. Так, охороняли до вечора⁴².

Попри наші очікування, у спогадах немає сконструйованих та вочевидь перебільшених нарацій про допомогу чи узагальнень на зразок «люди допомагали євреям», на відміну від інтерв'ю, які ми записали у містах. Можливо, це пов'язано з тим, що сільські громади були невеликими, мешканці все знали один про одного (зокрема, про те, що євреїв не переховували), з відсутністю якого-небудь відомого усім випадку рятування єврея, але також і з відсутністю впливу на сучасне село ширшої нарації про Праведників, яка все частіше стає елементом політики пам'яті в Україні на місцевому рівні⁴³. Ніхто з наших співрозмовників не брав безпосередньої участі у порятунку євреїв. Кілька осіб згадували про одноразову допомогу єврейським сусідам під час акції з виселення або після її завершення. Яким Кузик із Княгиничів (нар. 1934 р.) пам'ятає сусіда, який дав знайомому єврею напитися води⁴⁴; Катерина Меліш під час роботи на полі зустріла сусіда, Гіршка, який просив хліба, а йому дали каші⁴⁵. Жінка також згадала про те, що допомога не завжди була безкоштовною. Євреї, які приходили вночі до християнських будинків, пропонували речі в обмін на їжу: «прийшли хустку принесли, таку циганку, мате-

⁴² Інтерв'ю з Катериною Мельник.

⁴³ Наприклад, у м. Підгайці трагедію Голокосту висвітлено через історію уродженки цього міста, Праведниці народів світу Сікорської, яка під час війни врятувала місцевого єврея. Їй присвячено документальний фільм, виставку та низку публікацій, і про неї нам розповідали майже всі мешканці міста, навіть ті, хто до тих заходів нічого про неї не знали.

⁴⁴ Інтерв'ю з Якимом Кузиком, нар. 1934 р. у Княгиничах; провела у 2017 р. у Рогатині Анна Сусак.

⁴⁵ Цей приклад і решта, які стосуються власності, – з інтерв'ю з Катериною Меліш.

рію файну». Свідки здебільшого згадували про дрібні речі – одяг, предмети домашнього вжитку, худобу («яке вони там мали майно?»). Фрейда зі Стратина принесла сусідам хлібну лопату «для переховування», Шандля привела нашій співрозмовниці козу. Межа між допомогою і торгівлею була розмивчаста й інколи, здається, навмисно стирається співрозмовниками:

І.: А вони просто давали чи вони за те просили хліб якийсь?

Р.: Хто-небудь, як дасть, то і їй дасть якусь бараболю, чи що-небудь.

Усі свідки підкреслюють, що допомагати євреям було заборонено, що за це могли розстріляти. Про те, що реальні випадки допомоги відкладалися у пам'яті людей, свідчить історія, яку співрозмовниці почула від свого давно померлого чоловіка:

І.: А теж кажете, що люди ховали? До Вас теж йшли ховатися, коли втікали вони, коли ховалися в хатах? То Ви теж когось ховали, чи Ви знали когось, хто ховає?

Р.: Не, то мій чоловік у Кошилівцях, я тоді жила, я віддалась до Кошиловець. Ідуть поліцаї, німці, а дві жінки і дитина якраз ідуть, а там в Кошилівцях була така кладовка, а він тоді живо до них каже: «Ту-во заходіть, я заложу на колодку», їх там замкнув і каже: «Сидіть, бо йдуть поліцаї». То він їх там заложив, то вони пересиділи в нього, коли перейшли, то він випустив їх, вони йому дякували⁴⁶.

В інтерв'ю ми знаходимо сліди того, що таку допомогу надавали. Іван Якименко з Вишнівчика розповідав, що місцевий найбагатший єврей, Кофлер, «давав купу грошей людьом. “Ну схорони мене, – каже. – Схорони на пару день, би то-то саранча перейшла”. Кожний бояв. Ану ти його возьмеш, той влетит і тебе заб'є, і його заб'є»⁴⁷. Співрозмовники також не опираються розмові про випадки здачі євреїв, хоча такі розповіді рідкісні, що може бути наслідком того, що місцеві євреї рідко намагалися сховатися в селі. Антон Магорівський із Перенівки біля Рогатина детально описує випадок, коли хлопець із

⁴⁶ Інтерв'ю з Вірою Голінач, нар. 1934 р. в Ангелівці; провела у Товстому у 2018 р. Нагалія Отріщенко.

⁴⁷ Інтерв'ю з Іваном Якименком.

села видав німцям євреїв, які ховалися у лісі, й привласнив собі їхні гроші. Батько Антона був серед осіб, яких змусили перевозити знайдених євреїв на місце страти у Рогатині:

[...] Жиди повтікали вночі. Втікали в наш ліс. [...] Вони там зайшли, і поробили собі шалаши. І всьо то мали. І там вони, недалеко вода була, от, і вони там і жили. Кілько вони там жили, я того не знаю. В кожнім разі, був такий один хлопець, старший від мене на два роки. Він колись за Польщі пас свої корови в лісі, і пас лісничого. Він ліс так знав, що він казав: «Я можу вночі з ліхтариком піти, і гриби збирати в лісі». Добре ліс знав. І він тих євреїв там знайшов. А був дуже хитрий і підлий. (Той хлопець, так.) Той хлопець. Що він робе? Має два брати. Тих два брати і він, дали знати німцям, що там ховаються ті євреї. У неділю, німці обкружили той ліс, і всьо. У них договір був такий. Бо то багато він мені навіть розказував, як то було. Обложили. А вони всі три, пішли до тих євреїв. І сказали: «Ви обкружені. Вас німці обкружили. У вас всьо то, що ви маєте багато, заберуть. Давайте нам. Ми збережемо. Якщо вас відпустять, ми вам віддамо». І вони забрали у них купу золота, доларів. [...] Я не видів того, і не знаю, як там хтось відбувалося. Ну часть він мені розказав, а друге це так. Німці, вони дали сигнал, німці обкружили, забрали тих євреїв бідних, вивели на поле в ліс, там один пішов в село, і заказав підводи. В тому числі мій тато, бо у мене були коні. Сусід мав коні, і ті. Чотири підводи, чи п'ять, під'їхали там в ліс, посадили тих євреїв. І німці відвели їх ту на цегольню, і ту розстріляли. Слід пропав. А багатство в тих трьох лишилось⁴⁸.

Ще одну цінну річ, яку нам дають сучасні інтерв'ю, – це душевні переживання свідків Голокосту. Під час розмови вони плачуть, їхній голос тремтить, вони не можуть говорити, коли згадують, що відчували в ті часи (Ганна Рептак, яка плаче за Тонею; Теодора Канак: «І вже дуже і я плакала, а той солдат каже до мене: “Не плач, бо заради підеш з ними.” То я вже всьо стримувала, бо м ся бояла»⁴⁹; «На рано – вже порожні двері і вже нема. І ще тато каже: “Не знати чи мій

⁴⁸ Інтерв'ю з Антоном Магорівським, нар. 1922 р. у Перенівці; провела у 2017 р. у Рогатині Анна Чеботарова.

⁴⁹ Інтерв'ю з Теодорою Канак.

бідний Кофлер втік, чи живе?»⁵⁰). Згадуючи, вони узагальнюють те, що відчували інші люди із села:

Люди плакали за ними, бо такі жидівки були. Я їй дам 2 яйця, а вона мені ниток, то ми так гендлювали з ними. Ті жиди мали ще дітей, хто більших, хто менших дітей, і танцюйте. Як їй танцювати, як їй небо відкриється на завтра? Плакали. Німці з нагаями ходили, і співай⁵¹.

Однак було також і байдуже ставлення:

...Хлопець якийсь над'їхав на коні і кричить, о, де люди є, де роблять: «Жидів забирають, жидів забирають, жидів забирають!». Ну, та й хто годен був, то прибіг, а хто не годен, то не прибіг, бо роботу мав. Та най там забирають, ну забирають, то най забирають⁵².

Повернення. Вцілілі. Майно

Якщо описи довоєнної реальності та перебігу Голокосту в інтерв'ю були розлогими, то про період після завершення акції «Райнгард» були лише фрагментарні згадки у відповідь на запитання інтерв'юерів. Серед них два питання заслуговують на особливу увагу: долі єврейських будинків і долі небагатьох уцілілих.

Іван Якименко з Вишнівчика згадує, що єврей на ім'я Шимон мав сина, який утік від німців: «По фронті ту вже приїхав. Питався: “Хто тата мого забив?”»⁵³. Юстина Дерещька й Теодора Канак з Осівців розповідають про євреїв (дві різні особи) зі свого села, яких після війни зустрічали у місті:

То така єдна жидівка, то вона, як ми сі по фронті вже вибрали, і вона вже в місті була, то вона каже до мене: «Юстино, Юстино, ти мене не впізнала?». Сося се називала. А я си обернула: «Та чім не пізнала», я кажу: «Йой, ти де си виховала?». А вона в священика се виховала, неї священик виховав⁵⁴.

⁵⁰ Інтерв'ю з Ольгою Цимбалою.

⁵¹ Інтерв'ю з Катериною Мельник.

⁵² Інтерв'ю з Теодорою Канак.

⁵³ Інтерв'ю з Іваном Якименком.

⁵⁴ Інтерв'ю з Юстиною Дерещькою.

А тоді, як ми їздили до Чернівець, возили кури, качки, яйця, аби си купити хоч на хату якої черепиці, бо то не було так, як тепер. І єден жид здибався з чоловіком з нашого села, і каже: «Чи де хто на моїм обійстю є?». А він сказав, що твій сусіда Андрій і Парашка, але Андрій вже помер, може є дочка, то дочка і Парашка ще живуть. «Бо я за них ся буду молити». Дуже тишив, що ще на моїм обійстю хтось живе, так той жид казав. Такий файний був хлопець, тоді був такий кавалер. [...] А той чоловік казав: «Їдь до села з нами, як ти ще живиш, то їдь з нами до Осовець». А він каже: «Я боюся, я би поїхав, я би хотів, але я боюся». А він каже: «А тепер вже нема чого боятися, бо то не так, як колись було, що вас виганяли били, а тепер ні». «Я боюся», так казав до того чоловіка⁵⁵.

Згадки про вцілілих вочевидь неповні, а до того ж і частково цензуровані самими оповідачами. Попри наші спроби розпитати, ми не знаємо, як звали сина Шимона з Вишнівчика і як завершився для нього візит у рідне село, лише про те, що він не знайшов свого батька. Самого свідчення недостатньо, щоб відтворити історію Сосі, єврейки з Осівців (ми не знаємо також її повного імені та прізвища). Не впевнені, що інший єврей з Осівців, якого сусіди зустріли після війни у Чернівцях, справді казав, що молитиметься за українців, які зайняли його будинок (знаємо точно, що до нього він не повернувся, бо боявся). Проте ці поодинокі згадки відкривають певні дослідницькі шляхи, яких без інтерв'ю не було б.

Друге питання – це будинки, які залишилися після євреїв. У великих громадах до сьогодні більшість старших людей точно знає долю цих осель. З інтерв'ю випливають три можливі шляхи: єврейські будинки заселяли, повністю продавалися і переносили до іншого місця (часто до іншого населеного пункту) або розбирали на будівельний/опалювальний матеріал. У Стратині «котра хата була придатна для життя, то та і лишилася. В Йойла була хороша хата, там ще жили. (А хто там жив у Йойловій хаті?) Ну жила там така, вона не мала хати»⁵⁶. У Вишнівчику «давали людям ті хати. Хто не мав де жити, во тобі хата – жий»⁵⁷; «як була добра хата, то хтось пішов і

⁵⁵ Інтерв'ю з Іваном Якименком.

⁵⁶ Інтерв'ю з Катериною Меліш.

⁵⁷ нтерв'ю з Іваном Якименком.

сидів. А як то, така собі хата, то розвалювали і на тім будувалися»⁵⁸. Теодора Канак з Осівців розповідала:

Р.: Я на жидівськiм пляцу живу.

І.: Ото во жидівський пляц?

Р.: Тут жидівський пляц.

І.: А коли тут побудували ту хату на тому жидівському пляцу?

Р.: То по війні.

І.: То вже як німці пішли?

Р.: Ну [...]

І.: А скажіть, бабцю, ті жиди, що тут жили, скільки їх було в хаті? То була велика сім'я?

Р.: То мала доньку, доньку мала, називалась, як то? Чекай, чекай, я си нагадаю, і два сини. Два сини і донька. Донька називалась Хайка, а хлопці я забула, як вони ся називали... Мотьо і Файбіш, то сини»⁵⁹.

Зиновій Замошак розповідає про шурина, який після війни купив єврейський будинок у Княгиничах (близько 2040 жителів, серед яких 1330 українців, 100 поляків, 610 євреїв⁶⁰) і переніс його до рідної Ридванівки:

Р.: Тоді в Княгиничах жидівське то гетто ліквідовували і всі ті дома розбирали і продавали. Швагро був купив той дім жидівський.

І.: В Княгиничах?

Р.: Так. Та там все було з брусів дубових. Стіни, і верх, і дахівка. То він все те возив звідти.

І.: В нову хату?

Р.: Так.

І.: То він ще за німців купив ту хату в Княгиничах?

Р.: Так, за німців. А там рахуйте ціла школа, а там той берег – то все жиди жили.

І.: А як швагро купив ту хату в Княгиничах, то він не жив в тій хаті, там ніхто не жив?

Р.: Там ніхто не жив.

⁵⁸ Інтерв'ю з Юлією Миськів.

⁵⁹ Інтерв'ю з Теодорою Канак.

⁶⁰ *Kubijovus V. Ethnic groups of the South-Western Ukraine... – P. 67.*

I.: То вона просто стояла, як його власність. А потім, коли йому треба було будуватись, то він її розібрав, той матеріал перевіз сюди, до Ридванівки, і тут будував?

P.: Так.

I.: А яка та хата жидівська була?

P.: З дубових брусів.

I.: То файна була хата?

P.: Ну а як? У жидів гарні хати були, і на кожному одвірку було десять заповідей Божих. Підлога ялова була.

I.: Підлога яка була?

P.: Ялова підлога.

I.: А верх?

P.: Дахівка.

I.: А в тій хаті лишилися меблі?

P.: Нічого не було, то люди розібрали.

I.: Люди позабирали, то лишилися голі стіни?

P.: Так, голі стіни. Жиди виїхали, а що залишилось – сусіди, то всі кинулись так, як, знаєте, жуки⁶¹.

Процитовані фрагменти свідчення вказують на дві речі. Співрозмовники не соромлячись згадують про заселення «за розподілом» або купування єврейських будинків після війни, оскільки це відбувалося за участю «офіційних представників» – спочатку німецької влади, потім радянської (війт, солтис, голова сільради тощо). Однак стриманіше розповідають про розграбування меблів і речей, які залишалися у будинках євреїв, та самовільне розбирання цих будинків (часто ці два процеси відбувалися майже одночасно). У таких розповідях зазвичай не згадують прізвища, проте вони дають змогу з'ясувати певну процедуру.

P.: Хтось собі взяв двері, а хтось взяв крісло, та й все, який стілець, та й отаке от було. Та й так повалили ті хати.

I.: А скоро повалили?

P.: Ну, а я, скоро. Бо вже не було, вже знали, що вже жиди не вернуть та й повалили.

I.: А що в них файне було там? Чого не мали українці, наприклад?

⁶¹ Інтерв'ю з Зиновієм Замошчаком, нар. 1925 р. у Ридванівці; взяла у Рогатині у 2017 р. Марта Гавришко.

Р.: Може шафу, може крісла, може якийсь столик, отакі от, а що інакше⁶².

І.: А чи є зараз в селі хати жидівські, які ще збереглися? Чи збереглися ще жидівських хати?

Р.: Не, нема нігде вже.

І.: Нема? То вже всьо побудоване? А та от ваша хата, де ви живете?

Р.: То ми си побудували.

І.: То тоже побудували, так? А з тою жидівською, що зробили?

Р.: Та я вам кажу, що вночі сусіди, кому треба крісло, тому шафа, та й повалили, може кому каменя тра, та й повалили... То ні сусіди, ай по селі такі були⁶³.

Висновки

Пізні свідчення очевидців Голокосту – неєвреїв, зібрані у нашому проекті, очевидно, не можуть бути єдиними джерелами для дослідження життя та Голокосту сільських євреїв Галичини. Завжди треба намагатися знайти усі доступні джерела, а саме німецькі документи (цивільної адміністрації, поліційні, військові), документи післявоєнних радянських слідчих комісій щодо осіб, які співпрацювали з німцями. Варто також докласти усіх зусиль, аби додати існуючі єврейські свідчення, які, на мою думку, завжди повинні бути базовим джерелом у дослідженні Голокосту: вони передають перспективу жертви, яка важлива не лише в моральному сенсі, а ще й тому, що дозволяє погляд ізсередини, тобто такий, у якому знайдемо деталі. Тут справа може бути складною, адже свідчення вцілілих розпорошені по багатьох колекціях, які рідко дають яку-небудь можливість пошуку через географічні назви або ключові слова, так як це можливо з колекцією USC Visual History Archive. У випадку Ушні ми почули голос свідка, а про події у Стратині, Вишнівчику та Осівці свідчень немає або ж їх неможливо знайти. У випадку з навіть не дуже великими містечками (як-от Підгайці, Жовква, Рогатин або багатьох інших довоєнних штетлів) недогляд одного єврейського свідчення все ще означає можливість знайти кільканадцять інших свідчень. Але якщо йдеться

⁶² Інтерв'ю з Катериною Меліш.

⁶³ Інтерв'ю з Теодорою Канак.

про дослідження маленьких сіл, брак свідчень тих, хто вижив, на тлі відсутності або бідності архівних джерел повністю унеможливить подальше вивчення цієї теми. У такій ситуації розповіді свідків-українців мають надзвичайно цінне значення, оскільки вони можуть виявитися єдиними джерелами. Важливо також звернути увагу на те, що час спливає, й нині – останній момент для збирання свідчень і створення корпусу джерел, які можна згодом використати для подальших досліджень. Люди, народжені у середині – наприкінці 1920-х, розмови з якими є найбільш інформативними та змістовними, відходять із життя, і за рік-два цей тип джерел буде втрачений разом зі світом сільських галицьких євреїв.

Певно, є речі, про які ми ніколи не дізнаємося. Через поважний вік свідкам важко пригадати точні дати, цифри й деталі, а деяку інформацію вони можуть свідомо приховувати або змінювати. Ми небагато дізнаємося з інтерв'ю про насильство сусідів проти євреїв, зокрема, з літа 1941 р. Проте певні аспекти, розкриті у цих інтерв'ю, є дуже корисними. Вони дають змогу досить правдиво відтворити соціальну структуру єврейської громади до війни, перебіг акції «Райнгард» у конкретній місцевості й широкий спектр поведінки неєврейського населення щодо їхніх єврейських сусідів, зокрема, можливі повернення вцілілих і питаннями майна.

Зібрані свідчення ставлять також під сумнів дуже поширену нині тезу про великий ступінь ізоляваності євреїв від їхніх сусідів-християн у період до 1939 р. Справді, у містах і містечках євреї, українці та поляки жили у порівняно відокремлених громадах, натомість життя невеликих сільських спільнот у спогадах українців, народжених до 1930-х рр., постає дещо інакшим. Тут важливо звернути увагу, що такі висновки зроблено на основі не загальних оцінок (адже більшість людей, які згадують дитинство, кажуть, що «ми всі жили дружно»), а конкретної інформації про мовні особливості, структуру та ступінь соціальної, економічної та повсякденної взаємодії окремих членів сільської громади. Інколи ця конкретна інформація суперечить стереотипним ствердженням, наведеним тут самим респондентом (наприклад, Йосифа Федорович стверджує, що «євреї в полі не робили», але через декілька хвилин наводить імена євреїв, які саме «робили», мали свою землю та обробляли її); у такому випадку варто завжди надавати перевагу конкретній інформації респондента над його ж загальними уявленнями. Сільські євреї доско-

нало володіли українською; підтримували товариські стосунки із сусідами; дуже часто мали свою землю і обробляли її – все це скорочувало символічну дистанцію між ними та українськими та польськими сусідами. Це, звісно, не означає, що такої дистанції зовсім не було або що вона не була більшою, ніж між українцями та поляками. Ця теза потребує, безумовно, подальшого окремого дослідження.

Свідчення, які ми записали, важливі не лише з огляду на зібрані факти. З інтерв'ю постають живі люди, члени зниклої громади, які не дочекалися і не дочекаються вже іншої пам'яті про себе. Катерина Мельник із Добринева описує доньок однієї з трьох єврейських родин у селі: «Минька знала українську мову, дуже добре говорила, була дуже красива, висока, ростом така, як я, але файніша була»⁶⁴. Надія Веселовська, яка походила з Городилова, розповідає про городилівську єврейку: «Та Лайка дуже файно шила. Я пам'ятаю, що мама в нас ходила до неї шити і пекла дуже, файні калачі на різдвяні свята вона людям пекла і тей во. Так, так, така була якась, файна жидівочка була»⁶⁵. Ганна Рептак пам'ятає, що батько Тоні був рудим, а бабусю Тоні в селі любили⁶⁶. Отже, незалежно від наукового значення, інтерв'ю з українськими очевидцями набувають морального виміру – вони рятують від забуття втрачений світ.

*Переклад із польської
Ольги Колесник*

⁶⁴ Інтерв'ю з Катериною Мельник.

⁶⁵ Інтерв'ю з Надією Веселовською, нар. 1933 р. у Городиліві, проведене у Золочеві у 2017 р. Наталією Отріщенко.

⁶⁶ Інтерв'ю з Ганною Рептак.